

Gunilla Guvå

I en studie där elevhälsans professioner tillfrågades om vilken innebörd de gav begreppet elevhälsa var samtliga överens om att den i första hand innebar förebyggande

och hälsofrämjande insatser på generell nivå, vilket är i enlighet med skollagens intentioner, och att även

individinriktade insatser skulle utgå från ett salutogent och holistiskt perspektiv. Trots detta var samtliga eniga om att deras insatser i praktiken inriktades på individnivå utifrån ett "patogent" perspektiv, där orsakerna till barnets svårigheter ansågs ligga hos barnet och/eller familjen.

I denna artikel av psykolog Eva Tideman fokuseras framför allt på hur skolbarns problem kan förstås

i sitt sammanhang. Den avslutar artikelserien om psykologi och skolan, som haft som syfte att visa på vikten av att psykologer tillför det elevhälsotänkande som ska genomföra allt arbete i skolan. Hälsa och lärande går hand i hand och barns lärande är beroende av såväl goda relationer till lärare, som en bra grupp och en gynnsam lärmiljö.

Gästredaktör Gunilla Guvå

I skolan behövs *flera perspektiv* på barnet

Relationen mellan hur skolbarn fungerar och den psykiska hälsan är komplex och det finns alltid mer än en orsak till att en situation ser ut som den gör. En av nycklarna till att förebygga beteendeproblem kan vara språkliga färdigheter. Det skriver Eva Tideman, psykolog och docent vid Lunds universitet i sista delen i serien *Psykologi & Skola*.

Vi lever i individualismens tidevarv där fokus genomgående mer ligger på individen än på gruppen. Detta kanske har fördelar, men nackdelarna är tydliga. Det finns en risk för att individperspektivet dominerar för mycket i dag och att man missar omgivningsfaktorer. "Lisa" har svårt att klara skolarbetet; har hon kognitiva problem eller sitter hon och oroar sig för att inte ha någon att vara med på rasten, eller störs hon av att det är för många elever i klassrummet? Det är lätt att se individen som bärare av problemet och att

man börjar fundera över diagnoser och remiss till barnpsykiatri som, inte minst om vårdgarantin pressar på, ställs inför att ställa diagnos utan att fullt ut hinna beakta omgivningsfaktorer i familj och skola.

Vilka möjligheter och hinder finns det för individen att nå skolframgång? Barnpsykiatriutredningen från 1999 räknar med att 15-20 procent av alla barn, vid varje given tidpunkt, behöver någon form av extra insatser utifrån individ- eller miljöbetingade orsaker. Det kan exempelvis handla om svag begåvning, neuropsykiatriska avvikelser, ►

► psykologisk problematik, bristande grupptillhörighet, mobbning eller svåra hemförhållanden.

Enligt svensk lag har barn som uppfyller kriterierna för utvecklingsstörning och som bedöms inte klara av kunskapskraven, rätt att tas emot i särskolan. Men en grupp som inte uppmärksammas tillräckligt är barn med en begåvningsnivå som ligger över gränsen för utvecklingsstörning men under genomsnittet, det som vi i brist på bättre begrepp i dagligt tal kallar svag begåvning. Vi får hoppas att man i den svenska översättningen av DSM-5 finner ett bättre begrepp än den oanvändbara benämningen ”marginell mental retardation” som fanns i DSM-IV.

Låg begåvning och psykiatriska diagnoser

En studie från Nya Zeeland där befolkningen i en stad följts från fosterlivet till vuxen ålder, visar att sannolikheten för att ha flera psykiatriska diagnoser vid 32 års ålder har ett trappstegsformat samband med begåvning uppmätt under barndomen; lägre begåvning ger större sannolikhet för psykiatrisk problematik i vuxenlivet [8]. Några säkra orsaker till detta samband går inte att fastslå. Kan det finnas någon minsta gemensam nämnare mellan svag begåvning och psykisk ohälsa? Innebar svagbegåvning att livet blir mer påfrestande och att individen därför utsätts för fler stress-situationer, eller är det så att samhället och dess olika instanser i bemötandet utgår ifrån att alla är genomsnittligt begåvade och därför inte anpassar krav och förväntningar till en rimlig nivå? Detta tål att begrundas, inte minst i skolsammanhang. Om tillvaron inte upplevs som begriplig, hanterbar och meningsfull är det lätt att tappa taget.

I stället för att vänta och se om och när problem uppstår och då sätta in resurser, bör insatserna komma tidigt. Varje satsad krona ger större utdel-

ning ju tidigare den satsas. Att förstärka resurserna på lågstadiet så att alla barn kommer igång med läsning och räkning och får uppleva att

skolan är en *bra plats för just mig*, ökar ”self-efficacy”, det vill säga tilltron till den egna förmågan att klara av uppgifter och nå sina mål, samt känslan av ”internal locus of control”, det vill säga att själv kunna påverka vad som händer. De är

båda mycket salutogena faktorer. Vi vet ju också att barn som har fått beröm utifrån sina ansträngningar och inte sina egenskaper, tycks vara bättre på att hantera framtida motgångar. De tror sig också i större utsträckning kunna påverka sin situation och att övning ger färdighet.

Socialstyrelsens *Social rapport* från 2010 visar att fullständiga eller godkända betyg i årskurs 9 ger den bästa förutsägelsen för ett gott vuxenliv, i bemärkelsen att bli en fungerande samhällsmedborgare. Ofullständiga betyg från årskurs 9 utgör den starkaste riskfaktorn för framtida problematik, som exempelvis arbetslöshet, behov av försörjningsstöd och psykisk ohälsa.

Språkets stora betydelse

Vilka insatser behövs och vad är det som behöver tränas? Kanske är det framför allt språkliga färdigheter. Vid psykologiska utredningar finner vi inte sällan att barn med beteendeproblem har sämre språkliga färdigheter än jämnåriga. Språket är människans främsta redskap. Det är via orden vi får instruktioner, undervisning, utbyter åsikter, löser problem, kommer överens och uttrycker känslor. Språket behövs både för kommunikation med andra och som ett inre tal för att resonera med och styra sig själv. Psykologen och pedagogen Lev Vygotskij (1896-1934) uttrycker det som att det egocentriska talet hos det lilla barnet fyller en inre funktion som hjälp för att tänka igenom situationen och finna lösningar på problem, det vill säga verbala självinstruktioner. Därmed blir problemlösningen inte längre impulsiv utan förbereds och styrs av verbal planering som så att säga placerar ett *kognitivt filter* mellan uppgiften och försöket att lösa den.

Språket är människans främsta redskap för att fungera i världen. Om man inte har tillgång till språket för att kunna uttrycka känslor och dela upplevelser, ligger det nära till hands att man i stället agerar ut. Språket ställer symboler och minnessystem till förfogande. Alla känslor behöver då inte ageras ut, utan kan symboliseras i ord. Språket bringar ordning i tillvaron och med hjälp av språket organiseras världen, eller med Märta Tikkanens ord: *Det är egentligen först när jag formulerat vad jag upplevt och känt, som jag vet vad jag har varit med om och vart jag är på väg.*

Vi vet alltså hur vi ska skapa förutsättningar för att barn och unga ska få ett så rikt språk som

”Barn med beteendeproblem har sämre språkliga färdigheter”

möjligt. Att erbjuda språkstöd i förskolan för alla barn, svensktalande såväl som de med flera språk, ligger helt inom förskolans uppdrag.

Vi kan göra som i Danmark där man i ett forskningsprojekt gav invandrade familjer med 3- och 4-åringar en *bogkuffert* – en bokväska – med barnböcker på danska, en dvd-film om hur föräldrar kan stötta sitt barns språkliga utveckling i vardagen och ett minnespel, för en sammanlagd kostnad av cirka 1 000 danska kronor [7]. När barnen som tränat med bokväskan skulle börja skolan var det bara en fjärdedel som behövde extra träning i danska.

En annan grupp fick ingen bokväska, men pedagogerna på förskolan fick extra stöd i hur de skulle träna barnens språkförmåga. Resultatet blev detsamma, bara en fjärdedel i den gruppen behövde extra stöd. I en tredje grupp, som fick vara på förskolan som vanligt utan bokväska och utan särskild språkträning, behövde i stort sett alla extra språkstöd i samband med skolstarten.

Forskning visar att en god tillgång till ord i unga år gör att utvecklingen av ordförrådet ökar högre upp i åldrarna medan tidiga brister ökar risken att halka efter [6]. Allra bäst möjlighet att kompensera för ett svagt ordförråd finns i förskolan och under de första skolåren. Men det är också framgångsrikt att träna äldre elever. Förutom en bättre läsförståelse och bättre vokabulär, ökar den metakognitiva förmågan [2].

Ur ett psykologiskt perspektiv är Ingmar Lundbergs ord också tänkvärda [9]:

Ordfattigdom är inte bara en rent språklig fråga. Den är också ett uttryck för en bristfällig orientering i omvärlden. Ord och begrepp bringar ordning i en komplex och mångfacetterad värld, ger sammanhang och överblick. Den som saknar ord får också svårt att argumentera för sin sak, förklara, lägga tillrätta och lösa konflikter. Ordlöshetens vanmakt är nära besläktad med den okontrollerade aggressionen.

Ett mönster av orsaker

Relationen mellan hur skolbarn fungerar och den psykiska hälsan är komplex, och det finns alltid mer än en orsak till att en situation ser ut som den gör. När svårigheter ska åtgärdas är det viktigt att se på mönster av orsaker som påverkar barnet/situationen, snarare än på enskilda faktorer. Oftast är det balansen mellan antalet risk- och friskfak-

torer som avgör utfallet och inte en viss enskild faktor. Barnets beteende måste alltid förstås mot bakgrund av de omständigheter som det befinner sig i.

Om vi alltför mycket fokuserar på individen är det som att se på en film där vi ytterst noga analyserar alla individuella pixlar i en del av bilden. Men om inte vi ser

dem i sitt sammanhang har vi faktiskt ingen aning om vad filmen egentligen handlar om. I Kungliga Vetenskapsakademins mycket intressanta litteraturoversikt ”School, learning and mental health” slår man ovanligt kraftfullt fast [5]:

Tidiga svårigheter i skolan och i synnerhet läs- och skrivsvårigheter orsakar psykiska problem. Svårigheter i skola och psykiska problem tenderar att finnas kvar över tid.

Att genomföra stora ansträngningar utan att detta leder till resultat är kopplat till utveckling av depression.

Klarare än så här kan det knappast uttryckas: Satsa på tidig upptäckt och tidiga insatser!

Koncentrationssvårigheter återkommer ofta i problembeskrivningar av barn. Men orsakerna till dessa kan vara av olika slag. Beror koncentrationssvårigheterna på att uppgiften inte är i nivå – för lätt eller för svår – med barnets förutsättningar? I så fall kan vi inte förvänta att barnet ska lyssna någon längre stund. Beror svårigheterna på att skolmiljön runtomkring inte är lugn? Att kunna skärma av ljud runtomkring torde i dagens skola, och på många andra platser, vara en mycket salutogen förmåga. Beror koncentrationsproblemen på att barnet har problem i kamratgruppen? För att kunna fokusera krävs aktivitet i hjärnans frontallober, men samma områden är också aktiva vid känslomässig bearbetning av problem. Alltså kan helt olika, både yttre och inre betingelser påverka förmågan till inläring.

Men skolan är inte bara inläring. Över 300 ungdomar som avbrutit sina gymnasiestudier har intervjuats och orsakerna till detta listats i skriften ”10 orsaker till avhopp” [10]. Först kommer

”I stället för att vänta och se om och när problem uppstår och då sätta in resurser, bör insatserna komma tidigt”

► inte oväntat mobbning, som ofta börjat redan i grundskolan. Forskning visar att de barn som i mellanstadiet beskrevs ha "lägre status" och vara "utan vänner" i medelåldern har större både fysisk och psykisk sjuklighet, sannolikt utlöst av långvarigt upplevd stress [1].

Skolan måste på alla sätt vara uppmärksam och än mer kraftfullt tidigt sätta in åtgärder och motverka mobbning. Detta är en högt prioriterad uppgift för elevhälsoteamet; att fokusera på det sociala samspelet och ingripa innan det går överstyr.

Arbetsätt med vetenskapligt stöd

För att minska behovet av antalet utredningar av enskilda barn, kanske "response to intervention"-modellen (RTI) borde prövas i Sverige. Denna amerikanska modell bygger på tidig upptäckt av inlärningsproblem och ett proaktivt sätt att arbeta för att så långt som möjligt försöka undvika att elever hamnar i svårigheter. Modellen brukar kontrasteras mot den mer vanligt förekommande "wait-and-see"-modellen, där elever som det inte går bra för får hanka sig fram och först när det blir tydligt att de inte kommer att uppnå kunskapskraven erbjuds särskilt stöd.

Nyckeln i RTI är att den ordinarie undervisningen grundar sig på arbetsätt som har gott vetenskapligt stöd. Därigenom förväntas att färre elever får skolsvårigheter. De elever som ändå inte når målen hänvisas i ett andra steg till mindre grupper där ett utökat stöd ges utöver den vanliga undervisningen där eleven fortfarande är inkluderad. Lyckas eleven inte heller här, finns det ytterligare nivåer för utökad hjälp.

Goda relationer mellan lärare och elev och höga förväntningar från lärarens sida på eleven har påvisbar betydelse för skolframgång. Formativ bedömning, som innebär att läraren tydliggör hur

eleven ligger till i förhållande till kunskapskraven, och vägledning så att eleven förstår vad som behöver göras för att komma längre kunskapsmässigt förordas, i stället för den typ av feedback som fokuserar på om eleven gjort rätt eller fel. Lärandekraven ska vara tillräckligt utmanande för att ligga just bortom elevens aktuella kunskapsnivå, vilket innebär att kraven inte kan vara likformade för alla.

Att i elevhälsoteamet inkludera Ross Greenes tänkande kring problemlösning i samförstånd [4], och vid behov göra utredningar som blir till en intervention så som Stephen Finn beskriver [3], kan bidra till att fler barn får uppleva den glädje som framgångsrik inlärnin ger.

I alla åldrar försöker varje människa utifrån sina förutsättningar att göra tillvaron begriplig, hanterbar och meningsfull. Dessa salutogena begrepp, myntade av Aaron Antonovsky, utgör grunden för en *känsla av sammanhang* som i sin tur har högt samband med psykisk hälsa. Vi är alla gjorda av samma material men proportionerna och förutsättningarna är mycket varierande. Miljö och levnadsvanor kan leda till epigenetiska förändringar och dess implikationer kan vi än så länge bara ana. Bestående torde dock vara att varje människa är född med en högsta potential för hur långt de medfödda förutsättningarna kan utvecklas, men hur långt man når avseende sin egen utvecklingspotential beror på miljöinflytanden. Oavsett de medfödda förutsättningarna är det miljön i familj, skola, samhälle, som avgör hur nära en individ kommer att bli bästa möjliga version av sig själv. ●

EVA TIDEMAN

Psykolog och docent på Institutionen för psykologi, Lunds universitet

REFERENSER

1. Almquist Y (2009). A class of origin: The school class as a social context and health disparities in a life-course perspective. Avhandling vid Stockholms universitet.
2. Clarke P, Snowling M, Truelove E et al. (2010). Ameliorating children's reading comprehension difficulties: A randomized controlled trial. *Psychological Science*, 21(8), 1106-1116.
3. Finn S, Fischer C T & Handler L (2012). *A Collaborative Therapeutic Assessment – A Casebook and Guide*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
4. Greene R W & Klenz Jönsson S (2011). *Vilse i skolan*. Lund: Studentlitteratur AB.
5. Gustafsson J-E, et al. (2010). *School, learning and the mental health of children and adolescents*. Stockholm: Kungliga vetenskapsakademien.
6. Hart B & Risley T (2003). The early catastrophe. The 30 million word gap. *American educator*, 27(1), 4-9.
7. Jacobsen M & Calmar Andersen S (2013). Coproduction and Equity in Public Service Delivery. *Public Administration Review*. 73(5), 704-713.
8. Koenen C K et al. (2009). Childhood IQ and Adult Mental Disorders: A test of the Cognitive Reserve Hypothesis. *Am J Psych*, 166:50-57
9. Lundberg I. Att inte förstå vad man läser. Söderholm Carpeland K & Runquist W red (2002). Ung med tung social problematik. Stockholm: SIS.
10. Temagruppen Unga i Arbetslivet (2013). 10 orsaker till avhopp. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.